

Úvod

Dosavadní stav bádání o českých kompozitech nejlépe postihla v úvodní kapitole své monografie Gisela Niggemannová (Niggemann 1986). Po prvních zmínkách v gramatikách B. Optáta, P. Gzella a V. Philomatesa, dále Jana Blahoslava (viz Čejka — Šlosar — Nechutová 1991) registruje názory J. A. Komenského, vyslovené např. v Panglotii, dále Jiřího Konstance (Konstanc 1667), jakož i voluntaristicky ovlivněný popis Rosův, zejména však jeho neologismy (Rosa 1672), a v těchto tradicích pokračující pojednání Doležalovo (Doležal 1746); mimoto i Bernolákovo v jeho Etymologii vocum slavicarum (Bernolák 1791). Pohlovým hromadným neorganickým neologizováním tuto prehistorii českého (a slovenského) bádání o kompozitech uzavírá.

Novou jeho epochu zahájil Josef Dobrovský svým pojednáním *Bildsamkeit der slavischen Sprache* (Dobrovský 1799), inspirován Adelungem z r. 1782, zčásti i Karlem Fuldou (1724–1788) a Bernhardem Jenischem (1734–1807). Vycházejí pak z širokého materiálu, utřídil Dobrovský kompozita podle kritérií gramatických (dle slovnědruhové povahy předního členu), syntaktických (složeniny atributivní a predikativní) a sémantických (Niggemann 1986, 9–19).

Novou kvalitu do bádání o kompozitech po Dobrovském vnesl až Antonín Vašek (1829–1880), vyškolený na univerzitách v Olomouci, v Praze a zejména ve Vídni. Podle Miklosiche roztřídil kompozita do čtyř skupin (slučovací, atributivní, rekční a posesivní). Vaškovo pojednání bylo první, v němž se uplatnil diachronní aspekt, i když pro kusost tehdy přístupného materiálu ne zcela komplexně (Niggemann 1986, 19–23, Vašek 1875–78).

S výjimkou práce Helclovy (Helcl 1957), jež však zůstala v rukopise, a menších studií Trofymovyčových (Trofymovyč 1960, 1963) a Lukinové (Lukinova 1958, 1961) se další autoři věnovali kompozitům z hlediska synchronního (Trávníček 1949, 375–428; Šmilauer 1971, 97–100, 125–126, 132–134, 143–144, 191–192 ad.; Mejstřík in: *Mluvnice češtiny 1*, 1986, 451–486; Šlosar in: *Příruční mluvnice češtiny 1995*, 157–168, 181–184 ad.; Bozděchová s.a.). Kromě toho je pojednání o kompozitech v době národního obrození součástí monografie P. Hausera (Hauser 1978, 37–39, 72, 156–167).

Do tohoto kontextu povýtce synchronního bádání o českých kompozitech přišla tedy G. Niggemannová se svou monografií orientovanou diachronně (Niggemann 1986) jako s teoreticky žádoucím a aktuálním příspěvkem. Zhruba tak je také formulován její badatelský záměr. Práce, opírající se o materiál z dostupných lexikografických děl, se obírá asi dvěma tisícovkami zde zare-

gistrovaných kompozit a sleduje, podobně jako M. Helcl, jejich historický rozvoj především kvantitativně. Dále pak sleduje osudy jednotlivých formací ve třech epochách: do r. 1500, v 16. a 17. století a jejich přetrvání či zánik do současnosti. Význam této práce spočívá v důkladném zmapování historicky doložených staročeských kompozit i v kritické rekapitulaci výsledků dosavadní teorie.

Dalším důležitým přínosem G. Niggemannové je detailní sledování významových okruhů, v nichž se kompozita uplatňovala nejčastěji (str. 84–143); plně postižení pojmenovací síly kompozit je tu však omezeno tím, že autorka záměrně vylučuje ze svého zorného úhlu celou oblast onymie, která však z podstaty věci (z potřeby vytvořit co nejvíc individualizující jména) představovala důležitou složku kompozit, ve starších dobách srovnatelnou s jejich rolí terminologickou.

Práce toho druhu přímo vybízí k pokračování, které by jednak zpřesnilo získaný obraz vypreparováním a abstrakcí relevantních typů kompozit, jednak dovedlo pozorování jejich vývoje důsledně až do současnosti.

Zatímco zjišťování produktivity slovotvorných derivátů už překročilo oblast empirie a opírá se mj. o pojmy různých typů slučitelnosti základů s formanty (viz např. Neščimenko 1968 a Šlosar 1987, 1994), u kompozit tomu tak ještě není (např. Trofymovyc 1960). Ale právě její stanovení nám dovoluje mj. odlišit živé formace např. od výsledků voluntativní kreace, která je v kompozitech zvlášť častá (Klaret, Rosa, Doležal aj.). Z faktorů ovlivňujících spojitelnost formantů derivátů s odvozovacími základy, a spoluurčujících tak produktivitu derivačních typů, se u kompozit, kde jde o spojování dvou auto-sémantických základů, pochopitelně uplatňují jen ty, které jsme nazvali sémantickými a slovotvornými (Šlosar 1986, 252–254). Sémantickým faktorem je třeba rozumět sémantickou třídu, do níž patří komponent vstupující do složeniny. Slovotvorným faktorem pak míníme především fakt primárnosti či odvozenosti komponentu: vstupuje-li do kompozita základ odvozený, tzn. sufigovaný či prefigovaný, je to nesporný znak jeho širšího uplatnění, a v důsledku tedy potenciálně větší produktivity příslušného typu (viz Šlosar 1996). Vedle toho má dosah pro produktivitu typu také např. okolnost, že do procesu kompozice mohou vstupovat vedle domácích i základy přejaté.

S těmito předpoklady je možné rezignovat na co nejuplněnší výčty kompozit jistých typů nalezených v jednotlivých vývojových etapách, které by reprezentovaly jejich produktivnost, a místo toho sledovat pohyb (obohacování či redukci) typů zřetím k povaze jejich komponentů.

Klíčovou úlohu má přitom stanovení typů kompozit. To může vycházet z jejich formy, jako je tomu např. v Mluvnici češtiny 1 (1986, 452–454), nebo ze sémanticko-syntaktického vztahu mezi členy, jako u I. Bozděchové (s.a., 9–10) nebo V. Šmilauera (Novočeské tvoření slov, 1971, 13–15). Tyto zorné úhly jsou ovšem vhodné pro popisy synchronní. V diachronním pohledu se typy takto stanovené nemusejí jevit jako stabilní, protože mohou podléhat po-

stupným disociacím, ani jako homogenní, protože vztahy mezi jejich komponenty nemusí nutně být stejného druhu.

Proto se tento přehled snaží postihnout přirozená krystalizační jádra kompozit; ukazuje se přitom, že jsou daná především shodným slovnědruhovým skladem komponentů, popř. někdy jejich sledem. Tato skutečnost je zřejmá hlavně v raném vývojovém stadiu slovanských kompozit, kdy byla jejich slovnědruhová povaha patrná z formy a povahy konektů (o tom viz dále), jakož i z morfologických charakteristik celků. Takto nalezené typy pak budeme sledovat diachronně od dob praslovanských až po současnost, hledíce postihnout symptomy a změny jejich produktivity, jejich přeskupování, jakož i jejich úlohu v pojmenovacím plánu češtiny.

Materiálovým východiskem našich pozorování jsou soubory kompozit z různých vývojových údobí získané různými způsoby. Přitom neusilujeme o explicitní výčet materiálu, ale o reprezentativní jeho výběr, který by dovolil sledovat dynamiku jednotlivých typů. Pro epochu praslovanskou je naším východiskem rekonstrukce typů podniknutá klasickou historicko-srovnávací metodou. Pro rané období staročeské je to korpus kompozit vyexcerpovaný z lexikálního archivu Staročeského slovníku, zpracovávaného v oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky. Jeho pracovníkům vděčím za laskavý souhlas s využitím tohoto materiálu. Pramenem pro střední dobu jsou slovníky Daniela Adama z Veleslavína (1596) a Wörterbuch zu den tschechischen Schriften des J. A. Comenius Huberta Rösela (Rösel 1983). Obraz o závěrečné etapě střední doby skýtá Deutsch-böhmisches Wörterbuch Josefa Dobrovského (Dobrovský 1821). Úsilí obrozenského období lze sledovat ze Slovníku česko-německého Jungmannova (Jungmann 1834–1839) a částečně z monografie Hauserovy (Hauser 1978). Obraz doby nové je založen jednak na slovníku E. Slavičkové (Slavičková 1975), jednak na popisech kompozit v Mluvnici češtiny 1 (viz Mejstřík 1986) a v monografii I. Bozděchové (Bozděchová, s.a.).

Slovotvorný postup kompozice byl zděděn ze starších vývojových epoch (Hirt 1928). Pro praslovanštinu obdobně jako pro jiné prajazyky indoevropské rodiny byla charakteristická dvojjmenná bezafixální struktura kompozit. Oba komponenty tu bývají většinou opatřeny pouze morfologickou charakteristikou výsledného slovního druhu (srov. lat. *artifex*, řec. *λαοφορος*, shn. *herizogo*, psl. **vojevoda*...). Tato dvojjmenná struktura je ovšem odlišná od dvojjmenné struktury slov derivovaných, srov. **med-v-ěd-b X *jad-bc-a*: místo specifického sufixu zařazujícího do slovotvorné kategorie (v uvedeném příkladě jmen činitelských) se v kompozitech substantivní morfologickou charakteristikou vyjadřuje pouze to, že jde o substanci, jejímž příznakem je děj. Přední člen ovšem pojmenovává některé z možných doplnění tohoto děje; zde substanci, která je jím zasažena. Kompozitum tedy nespecifikuje pojmenova-

nou substanci samu, nýbrž rozvádí motivaci jejího pojmenování odlišujícími znaky. Jde tedy ve výsledku o speciální pojmenování se zvýšenou mírou popisnosti, jež bylo patrně přiřazováno už známé substanci, kterou nebylo potřebné specifikovat. Proto se kompozita uplatňovala už ve starých vývojových stádiích v oblasti onymie (viz Hirt 1928, 80–82): faktické přiřazení k osobnímu či místnímu nositeli eliminovalo nejasnost plynoucí z absence suffixu a informace obsažená v předním členu kompozita značně rozšiřovala rozlišovací schopnost vlastního jména. Obdobná byla asi i jejich úloha v nejstarších terminologických okruzích. Rovněž praslovanská složená adjektiva s předním členem adjektivním a zadním desubstantivním (typ bahuvrihi) nemívají suffix: **chud-o-sil-ъ* X **sil-ъn-ъ*. I takové složeniny přinášely při své dvoučlenné struktuře více informace než deriváty, přestože nedostatek kategoriálního zařazení jako důsledek bezsuffixálnosti se tu morfologickou charakteristikou určující pouze slovní druh adjektiv eliminoval jen zčásti. Tento handicap byl pak pozdějším vývojem překonán, jak se pokusíme ukázat v dalších výkladech. Je tedy kompozice v slovanských jazycích i v češtině specifickým slovotvorným postupem sloužícím příznakovým vrstvám slovní zásoby.